

¹С.Б. Даутова *

¹*Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті
ғылыми -зерттеу институтының директоры, филология ғылымдарының докторы, доцент
Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы
E-mail: a730chn@mail.ru*

АЛТЫН ОРДА ДӘУІРІНЕ ЖАТАТЫН ӘДЕБИЕТТЕРДІҢ НЕГІЗГІ МӘДЕНИ-КӨРКЕМДІК КОДТАРЫ

Аңдатпа

Мақалада Елбасының «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласындағы қазақ халқының ұлттық кодын сақтай білу қажеттілігінің маңыздылығы айтылған. Сонымен қатар, Алтын Орда дәуіріндегі жазба ескерткіштеріндегі қоғамдық сананы жаңғыртуға әсер ететін салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар, ұлтымыздың мәдени кодын құрайтындығы туралы баяндалған. Насирудин Баһанддин Рабғузи әулие-әнбиелерінде дүниетаным түсінігі діни тұрғыдан түсіндірілгенімен, бұл адамзаттың өмірімен тығыз байланысты әдет-ғұрыптарымен қатар жүретіндігі қарастырылған. Алтын Орда тұсында жазылған Рабғузидың әдеби мұрасында түркі халықтарының ғана емес, басқа да жалпы халықтардың әдет-ғұрыптарының адам өміріндегі маңыздылығы айтылған. Мақалада Рабғузи шығармасы ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып келе жатқан рухани тәрбиені жалғастырушы құрал ретінде қызмет ететіндігі баяндалған. Автордың «Қисас-ул әнбиясы» мәдени құндылығы жағынан жастарға рухани тәрбие беруде өте маңызды шығарма. Онда адам бойындағы рухани мәдениеті, ақылы, жауапкершілігі арқылы жан-дүниені қабылдайтыны және адамның мінез-құлқының қалыптасуына әсер ететін факторлар қарастырылған. Ендеше, осы сезімдерден тұратын адам – өмірі мен оның барысы руханилық құбылыстар жиынтығы болса, бұл кеше, бүгін, ертең де өзінің жалғасын табатыны сөзсіз.

Мақалада, әлемдегі әр ұлт өкілі өзінің ұлттық коды, дүниетанымы, бойында қалыптасқан ұлттық санасы арқылы әлемдік өркениетті қабылдайтындығы және оны өз ұлтының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына сәйкес, икемді етіп дамытуды көздейтіндігі сараланған. Түркі тілдес халықтарға ортақ әдеби шығармалар, оның ішінде қазақ халқының этнографиясын зерттеуде, тілін түсінуде ортақ дерек көздерінің бар екендігі Рабғузи шығармаларын құнды етеді. Мақалада, Рабғузи шығармаларындағы қазақ халқының этнографиясын зерттеуде ортақ дерек көздерінің бар екендігін зерттеу бүгінгі күні өзекті мәселе болып табылатындығы айтылған.

Кілтті сөздер: ұлттық код, рухани мұра, менталитет, толеранттылық, этнос, ислам, тотемизм, конференция, КСРО, реформа.

¹Даутова С.Б. *

¹*директор научно-исследовательского института Казахского национального педагогического университета имени Абая, доктор филологических наук, доцент
Республика Казахстан, г. Алматы.
E-mail: a730chn@mail.ru*

ОСОБЕННОСТИ ХУДОЖЕСТВЕННОЙ И ЯЗЫКОВОЙ РЕПРЕЗЕНТАЦИИ ОСНОВНЫХ КУЛЬТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫХ КОДОВ

Аннотация

В статье подчеркивается важность необходимости сохранения национального кода казахского народа указанные в статье первого Президента Казахстана «Ориентация в будущее: духовное возрождение». Кроме того, письменные памятники золотоордынской эпохи рассказывают о традициях и обычаях, которые влияют на возрождение общественного

сознания, формируя культурный код нашего народа. А также, в произведениях Насируддина Баханддина Рабгузи понятие мировоззрения объясняется с религиозной точки зрения, тем не менее оно сопровождается обычаями, тесно связанными с жизнью человека. Литературное наследие Рабгузи, написанное во времена Золотой Орды, подчеркивает важность обычаев не только тюркских народов, но и других народов в жизни человека. В статье говорится, что труд Рабгузи служит инструментом для продолжения духовного воспитания, передаваемого из поколения в поколение тюркского народа. Произведение «Кисас-уль Анбия» – это очень важная работа в духовном воспитании молодежи с точки зрения культурной ценности. Рассмотрены факторы, влияющие на формирование поведения человека и восприятие души через духовную культуру, разум, ответственность в человеке. Если человек состоит из этих чувств – его жизнь и ее ход – это совокупность духовных явлений, она обязательно будет продолжаться вчера, сегодня и завтра.

В статье анализируется тот факт, что каждая нация мира воспринимает мировую цивилизацию через свой национальный код, мировоззрение, национальное сознание и стремится гибко развивать ее в соответствии с традициями и обычаями своей нации. Произведения Рабгузи ценятся тем, что есть общие литературные произведения, общие для тюркоязычных народов, в том числе изучение этнографии и понимание языка казахского народа. В статье говорится, что изучение наличия общих источников в изучении этнографии казахского народа в творчестве Рабгузи является актуальной проблемой сегодня.

Ключевые слова: национальный кодекс, духовное наследие, менталитет, толерантность, этнос, ислам, тотемизм, конференция, СССР, реформа.

¹ S.B. Dautova *

¹Director of the Research Institute of the Abai Kazakh National Pedagogical University,
Doctor of Philology, Associate Professor
Almaty, Republic of Kazakhstan
E-mail: a730chn@mail.ru

FEATURES OF ARTISTIC AND LINGUISTIC REPRESENTATION OF THE MAIN CULTURAL AND ARTISTIC CODES AND MOTIONAL LINES OF THE GOLDEN HORDE LITERATURE

Abstract

The article emphasizes the importance of the need to preserve the national code of the Kazakh people indicated in the article of the first President of Kazakhstan "Orientation to the future: spiritual rebirth". In addition, the written monuments of the Golden Horde era tell about the traditions and customs that influence the revival of public consciousness, forming the cultural code of our people. And also, in the works of Nasiruddin Bakhanddin Rabguzi, the concept of worldview is explained from a religious point of view, nevertheless, it is accompanied by customs closely related to human life. Rabguzi's literary heritage, written during the time of the Golden Horde, emphasizes the importance of the customs of not only Turkic peoples, but also other peoples in human life. The article says that the work of Rabguzi serves as a tool for the continuation of spiritual education, passed on from generation to generation of the Turkic people. The work "Kisas-ul Anbiya" is a very important work in the spiritual education of young people from the point of view of cultural value. The factors influencing the formation of human behavior and the perception of the soul through spiritual culture, reason, responsibility in a person are considered. If a person consists of these feelings - his life and its course are a combination of spiritual phenomena, it will certainly continue yesterday, today and tomorrow.

The article analyzes the fact that every nation of the world perceives world civilization through its national code, worldview, national consciousness and seeks to flexibly develop it in accordance with the traditions and customs of its nation. The works of Rabguzi are valued for the fact that there are common literary works common to the Turkic-speaking peoples, including the study of ethnography and understanding of the language of the Kazakh people. The article says that the study

of the presence of common sources in the study of the ethnography of the Kazakh people in the work of Rabguzi is an urgent problem today.

Keywords: national code, spiritual heritage, mentality, tolerance, ethnos, Islam, totemism, conference, USSR, reform.

Алтын Орда дәуіріндегі жазба ескерткіштерінен өз бастауын алатын қазақ әдебиеті, кеңестік кезеңде идеологиялық бұрмалаушылыққа ұшырап, шынайылықтан ажыратылды. Бірақ, Қазақстан мемлекеті тәуелсіздігін алған соң, қазақ әдебиетінде маңызды орын алатын Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік өзгеріске ұшырауына (репрезентациялануына) талдау жасай отырып, оны жаңа көзқарас негізінде зерделеуді қолға алды. Қазақстан республикасының тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында, қоғамдық сананы жаңғыртудың басты шарттарының бірі етіп, қазақ халқының ұлттық кодын сақтай білу керектігі айтылған болатын [1]. Қазақстанның дамуында елеулі орын алатын дәстүрлерді жаңғыртуда, ұлттық-рухани сананың дұрыс пайымдалуындағы қазақ халқын өзге ұлттардан ерекшелендіретін тіл, салт-дәстүрлер мен әдет-ғұрыптар ұлттың мәдени кодын құрайды.

Кеңестік кезеңде атейстік идеология түріктік сопылық поэзияларды теріс ұғындыруға тырысты. Біздің қарастыратын мәселеміз, осы Алтын Орда тұсында жазылған діни әдеби ескерткіштер болып табылатын Рабғузидың «Қисас ул-әнбийасы» мен Махмуд әл-Булғаридың «Нахдж әл-Фарадисі». Жақсылықов А.Ж. өзінің еңбегінде Н.Рабғузидың әдеби мұраларындағы ой-пікірлерді қазақ әдебиетіндегі зар заман ақындарының шығармашылығымен ұштасатындығын айтады. Қазақ әдебиеті тарихында ортақ діни идеялардың болуы, түркі тілдес халықтардың мәдени мұрасын зерттеудің өзектілігін дәлелдей түседі [2]. Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттерден бастау алатын қазақ әдебиетінің тарихындағы сопылық ағым, осы кезеңде әдеби-эстетикалық бағытта жаңа сипатқа ауысты.

Алтын Орда дәуірінде билік құрған Өзбек билеушісі Тоқбуға бек Рабғузиге араб, парсы, тілдері нұсқасында жазылған «Қисас ул-әнбийа» шығармасын бір жүйеге келтіруді тапсырады [17, 332 б.]. Пайғамбарлар туралы хикаяларды бір ізге түсіруге келісімін берген Рабғузи былай деп жазған: «Бір Аллаға тапсырып, тәңірден тілек тілеп, Пайғамбарлар тарихы туралы кітапты бастадым» [17, 333 б.]. Бірақ, бізге дейін Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінің бірі Рабғузидың «Қисса-ул анбийасының» толық нұсқасы сақталмаған.

Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштері басқа сипаттағы және мақсаттағы композициялар болғанымен, олардың ішінде сөздіктер, эпитафиялық жазбалар, ресми құжаттар, ханның этикеткалары, ғылыми трактаттар, діни кітаптар, саяхат жазбалары, көркем шығармалар бар. Олардың басым көпшілігі түркі тілдес халықтарға ортақ түрік-татар, араб, парсы тілдерінде жазылған.

Ежелгі дәуір әдебиетін зерттеген Н.Келімбетовтың еңбегінде: «Рабғузидың шығармаларында египеттік жазба үлгілерінің сюжеті, көркемдік тәсілдері қолданылған» делінген. Рабғузидың «Қисас ул-әнбийасында» Сүлеймен, Дәуіт, Мұса т.б. ел билеген патшалардың іс-әрекеттерін баяндауда мәдени-көркемдік сипаттаулар аясының кеңдігі ерекше көңіл аудартады. Ондағы түркілік мәдени-көркемдік кодтары қазақ халқының ауыз әдебиетіндегі қиял-ғажайып ертегі-аңыздарына ұқсас келеді» деп, жазылған [5]. Автор Рабғузидың шығармалары діни аңыз-әңгімелермен қоса, халық ауыз әдебиеті дәстүрлері негізінде жазылған прозалық көркем туынды екенін айта келіп, Алтын Орданың әдеби тілі барлық түркі тілдес халықтарға түсінікті, түркі әдеби жазба тілінде қыпшақ-оғыз диалектісі болған деген, тұжырым жасайды.

Алтын Орда дәуірі тұсындағы жазба ескерткіштерінің тілі ортақ қыпшақ тілі дегенімен, бұл кезеңнің шығармалары фоно-морфологиялық, лексика-семантикалық зерттеу жүргізу арқылы, бүгінгі тілдік деректермен салыстыра зерттеуді қажет етеді. «Рабғузи қиссасы» Алтын Орда дәуіріне жататын ортақ түркі әдеби тілінде жазылғандықтан, ол қазақ тіліне

ұқсас болып келеді және кейбір сөздердің сыртқы тұлғасы фонетикалық өзгеріске ұшырағанымен башқұрт, татар, ноғай тілдерінде сол қалпында сақталған. Алтын Орда дәуірінде ортақ қыпшақ тілі қазақ, татар, башқұрт, өзбек тілдерінің қалыптасуы негізінде жеке тілдік өзгеріске ұшырады.

Осы кезеңге жататын Рабғузи, Махмуд әл-Булғари және басқа да ғалымдардың әдеби шығармаларының негізгі мәдени-көркемдік кодтары тілдік өзгеріске ұшырағандығын, қолжазбалардың бірнеше түркі тіліндегі нұсқаларының сақталуынан көреміз [6]. Бұл әдеби мұраларда сақталған Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік еркшеліктері, кейінгі қазақ, өзбек, ұйғыр әдебиетіндегі дәстүрлермен тығыз байланысатын жазба ескерткіштер.

Рабғузидың «Қисас ул-әнбийа» ескерткішіндегі «Жүсіп Садық» жазбасын қазақ тіліне аударғанда, мазмұны жағынан қазақ тіліне ұқсайтындығы анықталған. Мұндай ұқсастықтар Орхон-Енисей жазбаларында да кездесетін диалект. Алтын Орда дәуіріне жататын жазба әдебиеттердің көркемдік және тілдік өзгеріске ұшырауын ғалым М.Томановтың зерттеулерінде айтылған. Ал, ғалым М. Жолдасбеков: Алтын Орда дәуіріндегі әдебиеттерде ортақ тіл – қыпшақ тілі болған, Рабғузидың «Қисас-ул анбийасы» бүгінгі қарақалпақ, ноғай, қазақ тілдеріне жақын ортақ әдеби қыпшақ нұсқасында жазылған» деген, тұжырым жасаған [19 бет диссертация]. Б.Кенжебаев пен Х.Сүйіншалиев: «Қисас ул-әнбийа» түркі тайпаларының ескі ортақ әдеби тілі шағатай тілінде жазылған деген, пікір айтады. Оны шығармада көптеп кездесетін араб тілінің қолдануымен түсіндірген [8].

Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің мәдени-көркемдік кодтары негізінде түркі тілдес халықтарға ортақ «орта түркілік жазба әдеби тілдің» қалыптасқандығы туралы пікірді А.Ибатов пен Ә.Құрышжанов айтқан. «Орта түркі әдеби тілі» бұл кезеңде Мысыр, Қырым, Дешті-Қыпшақ даласының халықтарына ортақ әдеби тіл болған [16 бет диссертация]. Ұлтымыз-дың бірегейлігінің ғасырлар бойы сақталуына негіз болған Алтын Орда жазба ескерткіштері елдің тілі мен дінін сақтау және дамыту, этностың ұлттық кодын сақтау болып табылады.

Алтын Орда жазба ескерткіштерінің ортақ тілі туралы Ә.Нәжіп: «барлық ортағасырлық түрік әдеби тілдерін қоспағанда, аралас болды. «Мұхаббатнаме», Рабғузидің «Анбийасы», «Гулистан» және т.б. сияқты ортағасырлық ескерткіштердің тілі фонетика, грамматика және лексика деңгейінде аралас болып келді. Осы жұмыстардың кейбірінде оғыз элементтері басым болса, басқаларында – қыпшақ элементтері басым болды. XIV ғасырда Алтын Орда территория-сында, Орта Азия мен Египетте өзіндік аралас жазба тілдер дамыды, бұл әдебиеттің дамуына әсер етті. Осы жазбаша тілдердің ішінде ескі түркімен жазба тілі, оғыз-қыпшақ жазба тілі, оғыз-түрікмен тайпаларының тіліне негізделген қыпшақ тайпалары тілінің белгілі бір әсерін бастан кешірді» деген тұжырым жасайды [18 бет диссертация].

Татар ғалымы Х.Ю. Миннегулов өз еңбектерінде, Алтын Орда дәуіріндегі жазба әдебиеттер-дің интеллектуалдық, моральдық және психологиялық жағдайы нақты деректер негізінде беріліп, жаңа көзқарас негізінде ғылыми тұжырымдар жасалған [11]. Сондай-ақ автор, XV ғасырдың екінші жартысы – XVI ғасырдың бірінші жартысындағы сөз өнері тіл жағынан да, идеялық, тақырыптық және поэтикалық ерекшеліктерінде Алтын Орда әдебиетінің дәстүрлері сақталған деген пікір айтады. Ол мұсылмандық идеологиямен, сопылық мотивтермен және бейнелермен қаныққан. Бұл Рабғузи мен Махмуд әл-Булғаридың мәдени мұраларынан Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің негізгі мәдени-көркемдік кодтары мен уәждемелерінің көркемдік және тілдік ортақтығын көруге болады. Онда, өткен ғасырлардағы әдебиеттегідей, араб-парсы және түркі әдебиеттерінің әсері айтарлықтай күшті. Бұл кезеңдегі еңбектерде адам өмірі мен қоғамның әр түрлі мәселелеріне байланысты моральдық сипат тақырыбы кеңінен таралған. Ағартушылық, адамгершілік жағынан таза, білімді, діндар адам – Алтын Орда дәуірінің жазба ескерткіштерінің авторларының идеалы болды.

Алтын Орда дәуіріндегі жазушылар мен ақындар өздерінің ерекше шығармаларын дастан, қисса, хикаят, поэма, ертегі, т.б. тұрғысынан жазды. Рабғузи, Махмуд әл-Булғари

сияқты авторлар өздерінің шығармаларын фольклор мен мифология, діни және тарихи кітаптарға, объективті шындықты түркі мәдени-көркемдік кодтар негізінде жазу арқылы Алтын Орда дәуірі әдебиеттерінің толысуына үлес қосты [12]. Алтын Орданың ақын-жазушылары адам өмірінің мәнін, қоғамның моральдық-этикалық проблемаларын, өркениеттің мағынасын ашуда, іздеуде әртүрлі ізденістерді дамытты және белсенді түрде жүргізді. Онда адам өмірі, адамның Құдайға қатынасы, махаббат, билеушілер мен олардың бағынушылары арасындағы қарым-қатынастар көбінесе діни сопылық көзқарастармен астасып жатты. Адамгершілік, білім мен парасат Алтын Орда дәуірі әдебиетінде эстетикалық идеалдың негізгі компоненттері болып саналады, олар адамдардың жақсылығы мен пайдасы үшін өмір сүріп, еңбек етіп, артында «жақсы есім» қалдыру адам өмірінің мәні екендігін айтады.

Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари шығармаларындағы даналық тағылымдарында адам өмірінде ізгі істер, адам өмірі құндылығы бірінші орында болды. Бұл уақыт өзгеруіне сәйкес, бүгінгі күні күллі әлемнің конституциялық заңнамасында ең басты құндылық адам өмірі деген сөзден басталуына әкелді. Яғни, бүгінгі қоғамда да, Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари қолжазба-ларында да адам өмірі басты құндылық. Ал одан туындайтын адамның іс-әрекеттері материал-дық және рухани деп қарастырылғандығын көруге болады.

Рабғузидың «Қисас-ул әнбиясы» жастарға дүниетанымдық тәрбие беруде өте маңызды, құндылығы жағынан жоғары құрал ретінде қала береді және уақыт талабына сай өзгеріске ұшаруы да мүмкін [10, 182-183 б.]. Рабғузидің еңбектеріндегі «ақиқат» түсінігі уақыт өтсе де, түркі тілдес халықтардың рухани мұрасындағы мәдени құндылықтармен толықтырылып, назардан тыс қалдырылмай адамгершілік концепцияларында өзінің жалғасын табуда. Оның шығармасында адам баласы әр іс-әрекетінде ақиқат алдында жауапкершілікті жоғары сезінуі тиіс екендігі айтылған. Рабғузидың прозалық шығармасын құраған өлең жолдары мен әңгімелерден бөлек құран сүрелері, уағыздар қазақ халқының бүгінгі күнге дейінгі жалғасып келе жатқан наным-сенімдерінің бөлінбес мәдени бөлшегі.

Осы идея тұрғысында жазылған Махмуд әл-Булғаридың «Нахдж әл-Фарадисі» діни-дидактикалық сипаттағы туындылардың қатарына жатады. Бұл шығарма XIV ғасырдың екінші жартысында Алтын Орданың қоғамдық-саяси өмірінде болған оқиғаларға байланысты туындаған. Ш.Марджани өзінің «Мостафадел ахбар фи ахвали Казан ва Болгар» атты еңбегінде Махмуд әл-Булғаридың «Нахдж әл-Фарадис» шығармасына талдау жасаған. Қ.Насыри 1884 жылы өзінің «Фаваких ал-джуласа» (әдеби әңгімелердің жемістері) атты еңбегінде «Нахдж әл-Фарадис» шығармасындағы кейбір әңгімелерін жаңартып, қайта жасаған.

Ежелгі қолжазбаларды арнайы іздеумен айналысқан С.Вахидидің күш-жігерінің арқасында «Нахдж әл-Фарадистің» үш тізімі ашылды. С.Вахиди «Нахдж әл-Фарадис» қолжазбасында лингвистер мен жазушыларға арналған көптеген құнды материалдарды келтіре отырып, онда М.Қашқаридың «Диуани-Лұғат ат-Түрік» сөздігінде жоқ сөздер мен сөз тіркестерін табуға болады деген пікір айтады. Қолжазбада Шығыс феодалдарының, патшалардың, рухани және әскери шенеуніктердің өмірі туралы деректер сақталған [13]. Онда елшілерді тағайындау тәртібі мен шет мемлекеттермен қарым-қатынас жасаудың түрлері туралы нұсқаулар кездескен.

1920 жылдардың аяғында Қырымда ғылыми экспедицияның жұмыс жасауы нәтижесінде «Нахж әл-Фарадис» қолжазбасының тағы бір нұсқасы табылған. Қолжазба мәтінін зерттеуді 1930 жылы Қырым ғалымы Я.Кемаль жүргізген. Осы кезде белгілі төрт тізім бойынша сыни мәтінді жариялау қажеттілігі туралы мәселе көтерілген. Я.Кемаль «Нахдж әл-Фарадисті» оқыған әрбір мұсылман түркі ислам туралы толық және біртұтас түсінік алады, сондықтан бұл кітап қалалық және далалық түріктер арасында кеңінен таралып, автордың көзі тірісінде көп оқылған, деген пікір айтады [14].

Б.Яфаров «Нахдж әл-Фарадис» шығармасын Еділ бұлғарларының әдеби мұрасын зерттеудің маңызды көзі ретінде қарастырып, өзінің 1949 ж. зерттеуінде осы прозалық шығармадан 31 үзінді келтірген. Түркітанушы Е.Экманның жетекшілігімен 1360 жылы жазылған «Нахдж әл-Фарадис» қолжазбасының факсимилесі мен транскрипциясы 1956 жылы

Стамбулда басылып шығарылған. Р.М. Амирханов өз зерттеулерінде «Нахдж әл-Фарадис» шығармасының Алтын Орда дәуірінің тарихындағы әлеуметтік-қоғамдық идеялық мазмұнын ашуда алатын орнын анықтауға тырысқан [15].

«Нахдж әл-Фарадис» шығармасы Алтын Орда кезеңіндегі сопылықты құрудың мәдени-тарихи алғышарттарын зерттеу сипатын анықтауға мүмкіндік береді. «Нахдж әл-Фарадисте» Алтын Орданың рухани мәдениетін дамытудағы мұсылмандық Шығыс дәстүрлерінің маңыздылығы ашылған. Көп жағдайда «Нахдж әл-Фарадис» туындысының идеологиялық бағыты Әбу Хамид әл-Газали «Воскрешение наук о вере» шығармашылығының интерпретация-сы және Хусейн әл-Багавидің «Масабих ас-сунна» хадистер жинағы арқылы қарастырылады. «Нахж әл-Фарадис» шығармасын А.М. Ахунов мұсылман дінінің негізгі діни-этикалық негіз-дерінің көркемдік көрінісі деп санауға болатынына назар аудартады [16]. Бұдан ортағасырлық әлеуметтік ой мен мұсылман халықтарының мұраттарын байланыстыратын сабақтастық пен Алтын Орда дәуіріне жататын әдебиеттердің мәдени-көркемдік кодтарының ортақ белгілерін көруге болады.

Ғалым Г.М.Давлетшин татар халқының рухани мәдениетінің даму тарихы туралы тұжырымдамасында, «Нахж әл-Фарадис» сол кездегі өмірдің, әсіресе сопылық идеялардың әлеуметтік-адамгершілік мәселелерінің сенімді көрінісі деген пікір айтады [17]. Ол сондай-ақ, Алтын Ордадағы исламның рөлі туралы саяси және әлеуметтік сананы қалыптастырудың факторы ретінде ерте мұсылман тарихын зерттеуде, Алтын Ордадағы исламдану дәрежесін анықтау үшін Махмуд әл-Булғари шығармашылығының идеялық бағыты: сопылық және моральдық-этикалық принциптерін қарастырған.

М.Усманов жазба деректер жүйесінде XII-XVII ғасырлардағы түркі тілдес ескерткіштер ерекше орын алатынын бірнеше рет атап көрсеткен. Оқиғаларды сырттан бақылайтын араб және орыс дереккөздерінің авторларынан айырмашылығы, түркі жазушыларының басым көпшілігі зерттелетін дәуірдің фактілері мен құбылыстарын іштей қамтиды [18]. Махмуд әл-Булғари Аллаға сілтеме жасап, Тәңірі терминін қолданғандығы «Нахж әл-Фарадис» еңбегінде көрініс тапқан. «Нахж әл-Фарадистің» идеологиялық мазмұны Алтын Орда билеушілері жүргізген саясатқа, оның ішінде діни саясаттың ықпалдығы көрсетілген. «Нахдж әл-Фарадис» атауы араб тілінен аударылған «нахж» бірнеше мағынаға ие: жол, әдіс, бағыт және т.б. «Нахдж әл-Фарадис» зерттеушілерінің көпшілігі оны аударуда «жұмаққа апаратын жол» нұсқасымен келіскен. Бұл атау осы кітаптың дүниетанымдық нұсқауларын нақты анықтайды және адам өзін-өзі жетілдіре алатын жолды көрсетеді. Демек, «Нахж әл-Фарадис» кітабында Махмуд әл-Булғари өзінің Аллаға көтерілу жолын немесе сопылық ілімін сипаттаған.

Қазіргі уақытта бұл шығарманың 11 қолжазбасы белгілі. 1360 жылғы ең көне қолжазбалардың бірі профессор Заки Валиди Тоғанмен Стамбулдағы Яни-Джами мешітінің кітапханасынан табылған. Ол 4 тараудан және 40 бөлімнен тұрады. Бірқатар ғалымдардың пікірінше Е.Н. Наджиб, Х.Ю. Миннегулов және т.б. бұл көшірме Алтын Орданың Сарай қаласынан Мысыр арқылы Стамбулға келген. Ең көне қолжазбалардың бірі 1360 жылы жазылған «Нахдж әл-Фарадис» Египетте Мұхаммед бей кітапханасында болған. «Нахдж әл-Фарадис» әр түрлі халықтардың, елдердің тарихынан алынған қызықты және ғибратты астарлы әңгімелер, аңыздар жанры екендігін Р.М. Әмірханов жазды. Исламның «халықтық» нұсқасы көркемдік жағынан өте танымал және тәрбиелік әсерге пайдалы болып шықты [15, 148 б.].

Е.Наджиб Кардар қаласы түркі әлемі теологиясының орталықтарының бірі болғанын жазады, сондықтан автордың теологиялық білім алған жерінің көрсеткіші ретінде ал-Кардар деген бүркеншік атты қарастырған жөн деп жазды. Алайда, Петербург тізімінің материалдары бізге тағы бір гипотезаны ұсынуға мүмкіндік береді. Ол, қазақтың көптеген рулары мен тайпалары сол кезде Алтын Орда құрамында болды. Кіші жүз тайпалары Еділдің төменгі жағындағы мемлекеттің мәдени орталықтарына жақын жерде жүрді. Олар өз кезегінде «Әлім ұлы», «Бай ұлы» және «Жеті ру» тайпасынан тұрды. Соңғысы жеті үлкен рудан тұрды, олардың бірі Күрдер руы болды. Бұл болжам бізге «Нахдж әл-Фарадис» авторының шығу тегін қазақ руы Күрдермен байланыстыруға мүмкіндік береді, дейді [19].

Р.М. Әмірханов Құрылымдық тұрғыдан алғанда, «Нахдж әл-Фарадис» Абу Хамид әл-Газалидің «Yhia ulum ad-din»-«Иман ғылымдарының қайта тірілуі» еңбегінің үлгісі бойынша жазылған, ол өз кезегінде жанашырлық туралы айтады деп жазды. Өйткені, әл-Газалидің жұмысы «рубаг» деп аталатын төрт бөліктен тұрады, олардың әрқайсысы он кітапқа бөлінеді, олар өз кезегінде кішірек құрылымдық бірліктерге бөлінген, дейді.

Б.А. Яфаров «Нахдж әл-Фарадистің» негізгі бөлігі мистикалық жолдың төрт негізгі кезеңінің тұжырымдамасына сәйкес салынғанына назар аударады. Бұл шығарма төрт тараудан тұрады. Олар: шарифат, тарика, хакика, магриф. Мұның әрқайсысы 10-ға бөлінген, барлығы 40. Демек, Махмуд әл-Булғари кітабы сопылық идеологияда істер мен әрекеттердің бөлінуіне сәйкес құрастырылған деген пікір айтады.

Х.Ю. Миннегулов өзінің жанрлық және композициялық құрылымы жағынан «Нахдж әл-Фарадис» «қораптық композиция» деп аталатын шығармаларға жатады деп есептейді. Олардың барлығы әр түрлі халықтық, салыстырмалы тәуелсіз композициялық бірліктерден тұрады - хикаяттар. Оларда келтірілген әңгімелер өмірлік материалды қолдана отырып, хадис идеясын, оның даналығы мен ақиқатын көрсетті [20].

«Нахдж әл-Фарадис» кітабы 3 бөлімге бөлінеді: кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды. Негізгі бөлім 4 тараудан тұрады, олардың әрқайсысы 10 бөлімге бөлінген. Бірінші тарау Мұхаммед пайғамбардың өміріне арналған. Екінші тарауда төрт әділ халифаның: Әбу Бәкірдің, Омардың, Османның, Әлидің Мұхаммед пайғамбардың туыстары - оның қызы Фатима, немерелері Хасан мен Хусейннің ізгі қасиеттері туралы айтылады. Үшінші тарауда Құдайға ұнамды істер туралы айтылады: білімге ұмтылу туралы, намаздың керемет қасиеттері туралы, садақа мен зекеттің ар-тықшылығы туралы, оразаның, қажылықтың, әке мен шешеге бағынудың қасиеттері туралы. Тек рұқсат етілген тамақты ғана қабылдау, жақсы істер жасау, жамандыққа тыйым салу, күндіз-түні дұрыс жүру мен бақытсыздыққа шыдамдылық таныту туралы айтылған. Төртінші тарау адамды Алладан алыстататын амалдарға арналған. Яғни кісі өлтіру, неке адалдығы, мас болу қауіпі туралы, тәкаппарлық, өтірік пен сырттай ғайбат айту, екіжүзділік, реніш пен қызғаныш сияқты.

Махмуд әл-Булғари өз дәуірінің әдеби дәстүрлеріне сүйене отырып, жинақ кітабының кіріспесінде кітапты құрудың негізгі идеясы баяндалып, әрі қарай: «Егер бір Құдайға сенетін, сенушілерден біреу менің кітабымнан осы қырық хадисті естімегендерге жеткізсе, оларға бұл хадистерді үйретсе, онда күдіреті шексіз ғалымдарды бұл одаққа тіркейді және сенім үшін өлгендермен бірге тіріледі. Бұл кітап «Нахдж әл-Фарадис» деп аталды, ол «жұмаққа ашық жол...» дегенді білдіреді [21]. «Нахдж әл-Фарадистің» негізгі мазмұны өзіндік ерекшеліктері бар хадистік мәтін. Әртүрлі мазмұндағы хадистер жинақтары, хадистер тарихнамасы бойынша үлкен әдеби кешенді құрайды. Хадистік зерттеулердің сенімділігі байыпты мәтіндік және дереккөздік зерттеулерге негізделген анықтамалық аппараттың сенімділігіне негізделген. «Нахдж әл-Фарадисте» кейбір жағдайларда дереккөзге сілтеме мүлдем жоқ екенін және бұл дәстүрлі теологтардың сынына ұшырайтынын атап өту маңызды, олар үшін иснад хадистің ажырамас құжаттық бөлігі болып табылады. Бұл кейде көп мәтіннің өзіне қарағанда маңызды. Бірақ «Нахдж әл-Фарадис» авторы шынайы таратушылар туралы ақпараттан гөрі, хадистің өзін білдіру үшін маңызды болды. Осылайша, «Нахдж әл-Фарадис»-сол кезде өте кең тараған синтетикалық форманың дидактикалық композиция жанрының үлгісі, діни-этикалық ілімнің оны бейнелеудің, өңдеудің көркемдік формасының бір түрі.

Жоғарыда айтылғандар «Нахдж әл-Фарадис» туындысын құру кезінде Алтын Ордадағы ішкі саяси жағдай біршама түсініксіз болды деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді. Махмуд әл-Булғаридің билеушінің жоғарғы билік институтын қарастыруында. Пайғамбар Мұхаммед қайтыс болғаннан кейін, билік еткен алғашқы төрт халифаның өмірін суреттеуге арналған. «Нахдж әл-Фарадис» авторы билік басына келген осы билеушілердің тарихқа дейінгі кезеңі мен олар Аллахтың кітабы мен пайғамбарының сүннетін ұстануы керектігі туралы айтады.

Махмуд әл-Булғари өз шығармасын «төрт халифтің де әділдігі» қағидасына негіздейді. Құжаттық фактілерден аулақ бола отырып, ол оларды үлгі етуге лайық халифаттың ең әділ

билеушілері ретінде көрсетуге тырысады. Ол сопылық туралы өзіндік тұжырымдамасын дамытты, бірақ олар Құдай белгілеген қарапайым адамдар болды. Бұл бөлімдерді құру кезінде Махмуд әл-Булғари дәл осы тұжырымдаманы ұстанған сияқты, өйткені олар Құдайдың уахиімен тікелей байланыстылығын куәландыратын оқиғаларды нақты көрсетеді. «Нахдж әл-Фарадис» басқа да осы тәрізді еңбектер сияқты алғашқы ислам тарихының дереккөзі ретінде де, оны жасаушы Мұхамед пайғамбардың дәуірі мен нақты дүниетанымын көрсететін шығарма ретінде де зерттелуі тиіс. Махмуд әл-Булғари билік мұсылмандық дәстүрлерді сақтаумен тікелей байланысты болуы керек деп есептеді [21, 75 б.]. Діни және саяси функциялардың бірлігін сақтау билік пен адам біріккен жағдайда ғана мүмкін болады, дейді. Билікті күшпен жою арқылы басып алу кезінде көрініс тапқан, өздерінің мүдделерін ғана ойлайтын билеуші топтардың дүниелік ұмтылыстарында ислам дәстүрлері ұмытылып кетті деп алаңдады.

Алтын Ордада исламның қабылдануы жаңа мәдениет ошақтарының пайда болуына үлкен серпін берді, араб, парсы жазуы мен әдебиетінің таралуына себеп болды. Шығыс авторларының туындылары түркі гуманист ақындарына XIV ғасырда жоғары дамыған түркі тілді жеке әдебиет жасауға шабыт берді. Дәл осы кезеңде Рабғузи, Булғари және т.б. сияқты ортағасырлық түрік-татар әдебиетінің ескерткіштері жазылды. Эстетикалық идеалдың негізін, арман мен шындық-тың арақатынасын XIV ғасырдағы түркі тілдес ақындар адамның ішкі және сыртқы әлемі арасындағы үйлесімділік немесе дисгармония қатынасы ретінде қарастырады. Эстетикалық идеалдың тасымалдаушысы-идеалды кейіпкердің бейнесі ғана емес, сонымен қатар образдар жүйесі, сюжеттік-композициялық құрылым. Бұл шығарма мінез-құлықтың моральдық-этикалық нормаларын бекіту ретінде көркемдік бейнелеудің жоғары формасымен сол кезеңдегі діни -дидактикалық мазмұнның өте кең тараған жанрына айналды [5, 35-36 б.].

Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари сияқты жалпы адамзаттың өркениет қазынасына өз үлестерін қосқан ғұламалардың мәдени және ғылыми мұраларын зерттеу – ғасырлар тереңінде жатқан қазақ халқының өзіне тән бай мәдениетін толыстырады. Алтын Орда дәуіріндегі түркі ойшылдары әлемді Көк пен қара Жердің арасындағы байланысты ислам дінінің негізінде түсіндіруінен, түркі халықтарында тәңірге сенім мен тотемдік ұғымдардың кең орын алуын байқаймыз. Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари шығармаларындағы табиғат, дүние құбылыстары туралы мифологиялық әңгімелер, қазақтың ежелден сақталып келе жатқан ауыз әдебиетіндегі мақал-мәтелдермен мазмұндас. Авторлардың қиссаларындағы көркем образдар түркілер дүние-танымындағы рухани мәдениетпен орайлас, яғни ортақ шығыстық үлгі сақталған. Оның үлгі-сінде қазақ халқының әдебиетінде халықтық дүниетанымының негізін құраған аңыздар, ертегілер, дастандар, батырлар жырлары қалыптаса бастады. Келер ұрпаққа рухани тәрбие беруде, адам бойындағы адамгершілік қасиеттерінің, білімділігінің, ақылдылығының негізінде өмірде өз бойындағы кемшіліктермен күресуде рухани күш беретіндігі түркі дәуірінің ойшылдары Рабғузи мен Махмуд әл-Булғари еңбектері кеңінен талданғандығы дұрыс түсіндірілуі тиіс. Елбасының халықтың тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды деп отыруы осында.

Әлемдегі әр ұлт өкілі өзінің ұлттық коды, дүниетанымы, бойында қалыптасқан ұлттық санасы арқылы әлемдік өркениетті қабылдайды және оны өз ұлтының салт-дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарына сәйкес, икемді етіп дамытуды көздейді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

- 1 Назарбаев Н.Ә. *Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. //Егемен Қазақстан, №70, 12 сәуір 2017 жыл, 1-2 беттер*
- 2 Жақсылықов А.Ж. *Образы, мотивы и идеи с религиозной содержанием в произведениях казахской литературы. – А.: Қазақ унив-ті, 1999. – 422 б.*
- 3 Келімбетов Н. *Ежелгі дәуір әдебиеті. – А.: Атамұра, 2005. – 225-253 бб.*
- 4 Қыраубаева А. *Тамыр жайған бәйтерек. //Егемен Қазақстан. 2000. – 20 қазан*
- 5 Аманжолов А. *Түркі филологиясы және жазу тарихы. – А.: Санат, 1996. – Б. 102, 74*

- 6 Миннегулов Х.Ю. Сәйф Сарай. Гулистан. Лирика. Дастан. Казань: Татар китабы нәшр. 1999. – 296 б.
- 7 Қыраубаева А. Тамыр жайған бәйтерек. //Егемен Қазақстан. 2000. – 20 қазан
- 8 Рукопись XIV века «Нахджел-фарадис» // Духовное наследие: поиски и открытия/ под. ред. И.Г. Гумерова Казань: ИЯЛИ, 2017 Вып. 4. С 131
- 9 Кемаль Я. Тюркско-татарская рукопись XIV века «Нехджу аль-Фарадис». Симферополь, 1930. С. 13
- 10 Амирханов Р.М. Татарская социально-философская мысль Средневековья «XIII-середина XVI вв.) Казань, 1993. Кн. 2. – С. 75-81
- 11 Ахунов А.М. Арабский источник средневековой тюрко-татарской литературы: на материале трудов ат-Табари. Казань, 2001. – С. 12
- 12 Давлетишин Г.М. Очерки по истории духовной культуры предков татарского народа. Казань, 2004. С. 218
- 13 Усманов М.А. Состояние и перспективы источниковедения истории Улуса Джучи. //Источниковедение истории Улуса Джучи 1223-1556 гг. – Казань, 2002. – С. 5
- 14 Наджип Э.Н. О памятниках XIV века «Нахдж ал-Фарадис» и его языке. //Советская тюркология. 1971. №6. С.63
- 15 Миннегулов Х.Ю. Татарская литература и восточная классика: Вопросы взаимосвязей и поэтики. Казань, 1993. – С. 243
- 16 Сайфетдинова Э.Г. Источники религиозной мысли в Золотой Орде. – Казань: Институт истории им. Ш.Маджани АН РТ, 2018. – 164 с.

Paydalanılğan ädebïetter tizimi

- 1 Nazarbaev N.Ä. Bolaşaqqa bağdar: rwxanı jañğırw. //Egemen Qazaqstan, №70, 12 säwir 2017 jil, 1-2 better
- 2 Jaqsılıqov A.J. Obrazi, motivi i ideï s religioznoy soderjatelnostyu v proizvedeniyax kazaxskoy literatwri. A.: Qazaq wñiv-ti, 1999. – 422 b.
- 3 Kelimbetov N. Ejelgi däwir ädebieti. A.: Atamura, 2005. – 225-253 bb.
- 4 Qırawbaeva A. Tamır jayğın bäyterek. //Egemen Qazaqstan. 2000. – 20 qazan
- 5 Amanjolov A. Türki filologiyası jäne jazw tarixi. – A.: Sanat, 1996. – B. 102, 74
- 6 Minnegulov X.Yu. Säyf Saray. Gwlistan. Lirika. Dastan. Kazan: Tatar kitabı nәshr. 1999. – 296 b.
- 7 Qırawbaeva A. Tamır jayğın bäyterek. //Egemen Qazaqstan. 2000. – 20 qazan
- 8 Rwkopis XIÜ veka «Naxdjel-faradis» // Dwxovnoe nasledie: poiskı i otkritiya/ pod. red. İ.G. Gwmerova Kazan: İYaLİ, 2017 Vıp. 4. S 131
- 9 Kemal' YA. Tyurksko-tatarskaya rukopis' KHİY veka «Nekhdzhu al'-Faradis». Simferapol', 1930. S. 13
- 10 Amirkhanov R.M. Tatarskaya sotsial'no-filosofskaya mysl' Srednevekov'ya «KHİİ-seredina KHİY vv.) Kazan', 1993. Kn. 2. S. 75-81
- 11 Akhunov A.M. Arabskiy istochnik srednevekovoy tyurko-tatarskoy literatury: na materiale trudov at-Tabari. Kazan', 2001. S. 12
- 12 Davletshin G.M. Ocherki po istorii dukhovnoy kul'tury predkov tatarskogo naroda. Kazan', 2004. S. 218
- 13 Usmanov M.A. Sostoyaniye i perspektivy istochnikovedeniya istorii Ulusa Dzhuchi. //Istochnikovedeniye istorii Ulusa Dzhuchi 1223-1556 gg. Kazan', 2002. S. 5
- 14 Nadzhip E.N. O pamyatnikakh KHİY veka «Nakhdzh al-Faradis» i yego yazyke. //Sovetskaya tyurkologiya. 1971. №6. S.63
- 15 Minnegulov KH.YU. Tatarskaya literatura i vostochnaya klassika: Voprosy vzaimosvyazey i poetiki. Kazan', 1993. – S. 243
- 16 Sayfetdinova E.G. Istochniki religioznoy myslı v Zolotoy Orde. Kazan': Institut istorii im. SH.Madzhani AN RT, 2018. – 164 s.